

УДК 811.161.2'42

ЗОВНІШНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОВЦІВ У КОНФЛІКТНОМУ ДІАЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Войцехівська Н. К.

Інститут мовознавства імені О. О. Потебні
Національної академії наук України

Ідеться про невербальні засоби вираження агресії в дискурсі: симптоматичні знаки, жести та проксемічні маркери. Посилюючи або послаблюючи вербальну реакцію, невербальні знаки і символи слугують меті ескалації чи деескалації стосунків між учасниками конфліктно зорієнтованого спілкування. Теоретичні положення проілюстровані прикладами з української літератури та інтернет-дискурсу.

Ключові слова: діалог, конфлікт, агресія, невербальні засоби.

Войцеховская Н. К. Внешние характеристики коммуникантов в конфликтном диалогическом дискурсе. Речь идет о невербальных средствах выражения агрессии в дискурсе: симптоматических знаках, жестах и проксемических маркерах. Усиливая или ослабляя вербальную реакцию, невербальные знаки и символы служат цели эскалации или деэскалации отношений между участниками конфликтно ориентированной коммуникации. Теоретические положения проиллюстрированы примерами из украинской литературы и интернет-дискурса.

Ключевые слова: диалог, конфликт, агрессия, невербальные средства.

Voitsekhivska N. K. Exterior features of interlocutors in the conflict dialogical discourse. The article under consideration focuses on the non-verbal components with the meaning of aggression. Strengthening or weakening the verbal reaction, non-verbal signs and symbols serve the purpose of escalation or de-escalation of relations between the communicants in the conflict discourse. The theoretical positions and thoughts are illustrated by examples from the works of the Ukrainian literature and Internet-discourse.

Key words: dialogue, conflict, aggression, non-verbal means.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Невербальні засоби відіграють важливу роль у спілкуванні: вони супроводжують словесне мовлення, визначаючи перебіг комунікативного процесу та його спрямування. Зокрема, виділяють два типи невербальної діалогічної поведінки: 1) поведінку, зорієнтовану на досягнення кооперації з партнером, і 2) агресивну поведінку, спрямовану на домінування [2, 133].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вербальним конфліктам, пов'язаним із різною інтерпретацією жестів, присвячена невелика кількість досліджень (Я. О. Волкова, Я. О. Покровська, І. М. Рудик, Л. В. Солошук, Л. В. Чайка). Спроби ж опису взаємодії вербальної агресії та зовнішнього вигляду співрозмовників у напруженому, конфліктно спрямованому дискурсі в україністиці відсутні взагалі.

Мета розвідки полягає в аналізі невербального рівня симптоматичних знаків і засобів їхнього вираження в українському діалогічному дискурсі; встановленні функцій і місця таких невербальних одиниць у структурі конфліктного діалогу; описі їх взаємозв'язку з невербальними одиницями інших рівнів, а також на рівні гендерних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зовнішні ознаки комунікантів, насамперед їхній одяг і прикраси, прийнято називати такими невербальними засобами, як артефакти [3, 206], симптоми,

або предметні/симптоматичні знаки [4, 122–134]. Маючи важливе значення на будь-якому етапі конфліктного діалогу (початок, гостра фаза протистояння, ескалація, розв'язка-кінець), вони виконують функції посилення чи послаблення напруження. Увага до вигляду співрозмовника вже на етапі попередньої підготовки до спілкування пояснюється тим, що зовнішність є основною складовою першого враження про людину, зафіксованого в приказці «по одязині зустрічають...» Установлено, що комунікація ускладнюється, якщо співрозмовник виглядає епатажно, обвішаний прикрасами, напахчений різкими парфумами, має екстравагантну зачіску та одяг, занадто яскравий макіяж. Він дратує, бо начебто силоміць «примушує» помічати себе: бажання пильно розглядати такого співрозмовника відволікає від суті розмови та, зрештою, починає втомлювати [1, 357].

Неохайний зовнішній вигляд може стати «зачіпкою» до сварки, образою, на яку співрозмовник «змушений» відреагувати контробразом, наприклад, як у діалозі:

АННА. Ти виглядаєш потворно. СКУЛЬПТОР. Гадина! Завжди мусиш принижувати людину (Б. Бойчук).

Вказівку про те, що суб'єктивно чи об'єктивно неприйнятний зовнішній вигляд може спровокувати скандал, конфлікт чи просто напружену ситуацію, містить такий приклад:

Бачу, Санька от-от зареве. «Чого ти?» «Як же я, – каже, – додому заявлюся з такою головою? Ох і дасть мені батько перманент! Ото візьме батько ременя і правильно зробить: не було чого дур-

ній робить, то вона **коси обрізала і кучері накрутила...**» (М. Малюк).

Охайний вигляд схвалюється, однак надмірна увага до зовнішності, особливо занехтування інших, більш значущих ознак/обов'язків може спровокувати напруження між співрозмовниками, напр.:

(Світлана **фарбує нігті.**) НИКОЛАЙ. *Ти що робиш? Хочеш, щоб я повикидав усе це у яр? СВИТЛАНА. Мені не можна вже нігті намалювати? Я віддалася за тебе, щоб свині, корови годувати і тебе обходити?* (В. Маковій).

Спровокувати конфлікт може не лише симптоматичний знак у зовнішньому вигляді співрозмовників, але формально будь-який предмет-артефакт, що належить одному з них. Зокрема, встановлено, що конфліктно небезпечним є відбирання певної речі, яка належить мовцеві, тобто вторгнення в його особисту територію й замах на його власність. Наведемо приклад:

Мое єство жадало помсти. **«Забери у неї портфель, – наказав я Тьоміку».** Аня, виявивши пропажу, влаштувала скандал. Мацатуру заспокоїли, після чого порозбрідались. Я теж почимчикував додому, радіючи, що зміг допекти ненависному страшидлу (М. Кідрук).

У фазі найвищого протистояння (ескалації) невербальні засоби взагалі та артефакти зокрема мають важливе значення, оскільки виникають на пікові комунікативного динамізму в моменти послаблення раціонального контролю над емоційною сферою. Інакше кажучи, в умовах напруженої комунікації артефакти (одяг, взуття, волосся тощо) та жести-дії з ними маркують перехід від агресивного стану до акту прямої вербальної чи фізичної агресії, що супроводжується порушенням кордонів особистого простору мовців. Найчастіше перехід вербальної агресії у фізичну супроводжується наближенням до комунікативного партнера (скорочення дистанції) і виражається кінемами **«хапати/тягнути за волосся (чуба/косу)», «хапати за комір», «розривати/роздирати/здирати одяг (сорочку/спідницю / куртку/сукню)», «потягнути за рукав»** тощо:

– жести-маніпуляції з волоссям співрозмовника:

Дискусія доходила до того, що **хапали один одного за чуприни і доводили кожен своє** (Є. Кравченко); Овчарук <...> побачила, як Ландик **тягне Коршуну за волосся** (<http://ua.korrespondent.net>);

– жести-маніпуляції з одягом співрозмовника:

Барабаш кинувся до Ярослава. Він **розстебнув йому шкiряну куртку і розірвав сорочку** (М. Трублаїні); Марина поправляла косу, одержу. **«Побили? – звернулась до неї мати».** **«Спідницю, здається, розірвали. Насилу вирвалася»** (С. Васильченко); Кароліна <...> зробила два кроки і **потягнула його рукав донизу.** Він злякався (Г. Вдовиченко); ОЛЕКСИЙ. **З мене досить! (Ухопив за комір).** Побереж рушники, то знай, що тільки тобі й жити! (В. Шулаков).

Перехід від вербальної агресії до агресії фізичної через вторгнення до особистого простору співрозмовника та маніпулювання з елементами його одягу чи волосся може бути самодостатнім (як у попередніх прикладах) чи супроводжуватися іншими діями (піднімати/підносити в повітря, кидати на підлогу/траву, давати ляпас, бити, завдавати ударів по

обличчю/тілу, відкидати/відштовхувати, трусити/тормосити та ін.), наприклад:

Ось тепер це Івана дістало. Він схопив товариша за комір і високо підняв (О. Гаврош); Міцно вхопивши Миколу за комір, я почав давати йому ляпаси по фізіономії (В. Шнайдер); Страх пройняв Пилипа: дужчий за Юрка – таж міг би його схопити за комір вивернутого кептаря, однією рукою підняв би і у фосу шурнув (Р. Іванчук); Петро розірвав сорочку донизу. Коса Марійки опинилась у руках, а голова в грязі під чобітьми (І. Багрянний); [Скульптор] Хапає в долоні обличчя й цілує в уста. Тоді роздирає на грудях сукню, кидається з Анною на підлогу (Б. Бойчук); [Скульптор] б'є її по обличчі, кидається на неї, здирає трусики і намагається зайти в неї (Б. Бойчук); Азербайджанець Анар Меджидов не посоромився, схопивши за коси, штовхнути українку й кинути на землю (<http://zz.te.ua>); За битих намагалась заступитись якась жінка, водій джипа вхопив її за волосся і почав тягати (<http://realno.te.ua>); Луїджи хапає Нінель за волосся і кидає на траву (М. Лаюк); Я запропонував йому припинити хуліганити. У відповідь на це солдат вдарив мене кулаком в обличчя, схопив мене за куртку, потягнув до себе, а потім з силою відштовхнув (<http://zakon5.rada.gov.ua>).

Наближення й хапання за волосся/одяг (самостійно чи в поєднанні з іншими жестами) негативно оцінюється, про що мовець відкрито повідомляє ініціатора невербальної агресії (1) або лише натякає йому про це (2), наприклад:

(1) **МОЛЬНАР (Кидається, хапає за рамено).** *Ти куди? МАРІКА. Приберіть руки. Як ще раз коли-небудь торкнете мене, перегризу горло!* (Б. Бойчук); *(Входить жінка, скульптор біжить до неї й починає стягати плаття).* **ЖІНКА (Обурена).** **Що ви собі дозволяєте!** (Б. Бойчук);

(2) **«Що то за кума, що з кумом не була?» «Забери руки! – відказує Яна».** **«Що ж ти не пригорнешся до кума у своїй жіночій самоті?» Яна не відповідає, кидає дублянку кумові на руки, йде до кухні** (Є. Кононенко).

В останньому прикладі маніпулювання з артефактом (кидає дублянку), демонстративне мовчання й збільшення дистанції (не відповідає, йде до кухні) свідчить про зневажливе ставлення й небажання Яни продовжувати розмову «тут і тепер».

Окрім функції ескалації конфлікту (переходу від вербального насилля до фізичного), хапання за одяг/волосся виконує функцію деескалації, врегулювання протиріч (як правило, сторонньою особою) і позначає стадію припинення конфлікту. Наведемо приклад:

ТОЛЯН (Доки поїзд стоїть, кидається на Андрія і нахляє до дверей). *Хочеш шагнуть?! Шагнуть хочеш, спрашую?* **АНДРІЙ.** *За що ви так мене?* **ТОЛЯН.** *Мовчи! Замочу, падла!* **ШТИР (шарпає його ззаду за комір).** *Толян! Уймись* (О. Ірванець).

Інші невербальні знаки у фазі найвищого протистояння діалогічних партнерів пов'язані з використанням аксесуарів і взуття як засобу нанесення тілесних пошкоджень, наприклад:

ЕЛЕН. *Я тебе так пробачу, так розмалюю фізіономію, що тебе навіть сліпі жахатимуться!*

(починає лупцювати Євгена жіночою сумочкою по потилиці та інших вразливих місцях) (С. Щученко); *Танька почала гатити його не лише ящиком зверху, але й гострими своїми тухлями знизу* (Б. Жолдак); *Бив чобітьми в груди, в голову, в спину* (І. Багрянний); *Міліціонер <...>, вилаявшись, вдарив носом черевика Адама в живіт* (Г. Тарасюк); *Під час того, як депутат виходив зі стін Верховної Ради, активіст кинув в депутата кросівок* (<http://tyzhden.ua>).

Маніпуляції з артефактами виконують функцію зміщеної агресивної розрядки. У цьому випадку, замість прямої агресії щодо співрозмовника, мовець спрямовує своє роздратування, гнів чи образ на предмет, наприклад, на власний одяг:

Я розридалася. Він не мусив такого казати! Я зривала із себе одяг так, наче він пік мені шкіру. Нічого не могла відповісти, коли він запитував, що я роблю, захлиналася риданням і дерла на собі тканину, доки не скинула все до останнього клаптя, до останньої нитки (К. Калитко); *«Я не байстрюк! У мене нікого нема!» І схопивши з голови картуза, почав рвати його зубами* (В. Винниченко).

Адресатом агресії може бути будь-що і будь-хто: предмет, на який зміщується агресія, безпосередній співрозмовник або тварина. При цьому агресивна невербальна поведінка до тварин найчастіше виражається кінемою «смикати/хапати/рвати за хвіст», наприклад:

Кіт весь час робив Орестові капості: ховав рукавиці, дер сумку, стрибав на пальто і кігтями висмикував з нього нитки. Орест намагався його смикнути за хвіст (М. Міщенко).

Цікавим агрибутом зовнішніх ознак діалогічних партнерів є цигарки (сигарети, сигари, папіроси). За дослідником невербальної мови А. Пізом, процес куріння є зовнішнім виявом внутрішнього дисбалансу чи конфлікту всередині людини. Відчуваючи напругу, роздратування, глибокі роздуми, здивування, мовець виконує своєрідний сигаретний ритуал: постукування, прокручування, помахування цигаркою та інші жести. Інакше кажучи, маніпуляції з цигарками є багатозначними невербальними маркерами справжніх комунікативних намірів і внутрішнього стану мовців:

– обдумування: *Він надовго замовчав, смочучи свою цигарку* (О. Лозиков);

– нервування: *Вона нервово затягується [цигаркою]* (С. Жадан);

– роздратування: *Ретельно підбором черевика мій співрозмовник втоптав в землю висмоктану цигарку* (О. Лозиков);

– здивування: *Від Львових слів він одкрив рот, і недокурюрок повис на губі* (О. Лозиков).

Як відомо, курці беруть до рота цигарку задля заспокоювання, як неусвідомлений жест бути в безпеці (подібно до дитини, що смочче палець) [4, 133], з цією ж метою вони можуть розглядати пачку цигарок, наприклад:

СЕРСБЯНКО. Буравская, бя! Уткнись в монитор и пиши молча! БУРАВСЬКА. Цього я тобі ніколи не пробачу! (демонстративно встає, бере сигарети, виходить з кабінету) (Т. Киценко).

Збільшення комунікативної дистанції – самоусунення Буравської (*встає, виходить з кабінету*) – вказує на її небажання продовжувати розмову. Куріння ж цигарок є спробою заспокоїтися в умовах образи, обурення від слів співрозмовниці (*Цього я тобі ніколи не пробачу!*), оскільки куріння – це спосіб невербальної поведінки в умовах підвищеного стресу, спрямований на послаблення накопиченої в процесі соціальних і ділових контактів напруги.

«Промовистою» також є манера палити цигарки, особливо напрямок видихуваного диму. У діалозі варто дотримуватися загальноприйнятого етикету: або не палити взагалі, або спрямовувати видихуваний дим у бік від співрозмовника (1); в іншому випадку це може спричинити напруження між курцем і мовцем, який не схвалює паління (2), наприклад:

(1) *Він смоктав цигарку, пускаючи дим по вітру в сторону від мене* (О. Лозиков);

(2) *Від цигарок вашого чоловіка я вже дихати не можу, смалить, як реактивний літак* (О. Лозиков).

Вказівка на неприпустимість куріння може бути виражена м'яко (у формі поради, зауваження) чи жорстко (у формі директиви), наприклад:

– *Григорівна, ви курите?! Негарно лікарям курити* (Т. Малярчук);

– *<...> Кінчай смердіти* (О. Лозиков).

Окрім дотримання/недотримання етикету комунікативної поведінки в діалогічних парах «курець-некурець», напрямок видихуваного диму свідчить про негативне ставлення до обставин спілкування/співрозмовника. Так, негативно налаштований мовець із прихованими чи підозрілими думками спрямує струмінь донизу; видудання струменя диму з куточків рота свідчить про ще більш негативне та приховане ставлення. Чим впевненішим і зарозумілішим є мовець, тим швидше він випускає дим доверху; чим негативніше налаштований мовець, тим швидше він випускає дим дотолу. Видудання диму через ніздрі є ознакою зарозумілої, впевненої в собі людини. Струмінь у цьому випадку йде донизу завдяки анатомічному розташуванню ніздрів, і людина часто піднімає голову догори, від чого виглядає ще пихатішою. Якщо голова мовця, який видудує дим через ніс, нахилена донизу, це означає, що він сердиться. Своїм зовнішнім виглядом мовець у цей момент нагадує розлюченого бика.

Цікавим феноменом куріння є його частота. Скажімо, мовець-курець запалює сигарету і неочікувано її гасить, не докуривши до звичайної довжини: в такий спосіб він виявляє бажання припинити розмову. Крім того, паління великої кількості цигарок поспіль (із докурюванням/недокурюванням до звичайної довжини) свідчить про роздратований, нервовий стан:

Мужчина викинув цигарку, але через хвилину потягнувся на іншою (О. Лозиков); *Анна-Марія топить бичок у воді й одразу розпалює нову цигарку* (С. Жадан); *Григорівна похатцем докурює свою десяту за сьогодні сигарету* (Т. Малярчук).

Про важкий внутрішній стан і переважання емоцій над тверезим розрахунком свідчить також постійне скидання попелу, гасіння недопалка різними рухами, при цьому недопалок може ламатися

чи змінатися: *Він надовго замовчав, двічі змахнув попіл* (О. Лозиков).

Окрім цигарок і манери їхнього куріння, у конфліктному дискурсі існує багато інших маркерів внутрішнього стану людини, насамперед, маніпулювання під час розмови різними предметами, що є «під рукою». Наприклад, коли мовець хвилюється, нервує, він може розкручувати-закручувати корок авторучки, гратися запальничкою чи ключами, закусувати борідку, крутити вуса, знімати та одягати каблучку з пальця тощо. Проілюструємо цю думку прикладами:

Він поправляв блокнота, крутив ручку. Явно нервував і не знав, що відповісти (<http://life.pravda.com.ua>); *Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями, нетерпляче закусував свою борідку* (М. Коцюбинський); *Олов'яников нервував. Він зовсім засмикав квадратні вусики* (О. Лукін); *Організатор почав нервово крутити свого прямого і довгого, як шиця, вуса* (О. Гаврош).

Маркерами того, що мовець нервує, відчувається незручно, роздратовано й потребує підтримки, є манера поведінки з власним одягом (застібання чи обтрусювання одягу, поправлення запонок, крутіння в руках краватки та ін.). Наведемо приклади:

Орися сидить принишло, нервово перебирає пальцями оборочку фартушка (Гр. Тютюнник); *Гнат мовчав і нервово теревив шапку* (М. Коцюбинський).

Особливе місце серед маркерів нервового/збудженого стану посідають жести з окулярами, наприклад:

Олов'яников нервував. Він кілька разів знімав і без потреби протирав окуляри пеленою гімнастборки (О. Лукін); *Він важко дихав, його пальці нервово обламували кору з дерев. Нетерплячими рухами він поправляв окуляри, що безнастанно сповзали йому на ніс* (В. Владко).

З гендерного погляду, агресивне маніпулювання артефактами властиве і жінкам, і чоловікам, порівняймо:

СВІТЛАНА. За ті гроші, що ти приносиш, навіть псяче гівно не купиш! Те, що моя мама висилає, ми

і їмо. І живемо в її хаті... НИКОЛАЙ (хапає Світлану за волосся). Я хотів тут жити? (В. Маковій); ЄВГЕН. Дайте спокій, божевільна жінко! ЕЛЕНА. А за божевільну ти мені відповиси! (хапає його за волосся) (С. Щученко).

Однак, за кількісними даними, невербальна агресія характерна для чоловічої поведінки (у співвідношенні 3:1). Куріння сигарет (цигарок, папірос, сигар) так само притаманне більше чоловікам, тоді як жінка свою внутрішню напругу «виплакує»:

Бурдик чекав, коли тато з мамою одмордуються. Вони вихлюпнули образи й розбіглися в різні кутки. Батько смоктав цигарку на балконі. Мама замкнулась у ванні, де сякалася й змивала сльози (В. Діброва).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, в конфліктному дискурсі спостерігається взаємодія невербальних засобів різних рівнів: проксемики (дистанція між комунікантами), кінетики/такесики (жести, дотики, рухи тіла) та симптомагичних знаків (артефактів), що виражається невербальними знаками «хапати/тягнути за волосся/косу/чуба/чуприну», «хапати за комір», «розривати/здирати сорочку/спідницю/куртку», «тягнути за рукав», «бити/лупцювати туфлями/сумкою» тощо. Такі комплексні невербальні одиниці не лише супроводжують/заміщують мовні одиниці зі значенням агресії та нетолерантного ставлення до співрозмовника, але маркують «вторгнення» в особисту зону комунікативного партнера, заподіяння йому тілесної та моральної шкоди й перехід вербальної неконтактної агресії в агресію невербальну, фізичну. Згідно з даними гендерного аналізу, агресивна невербальна поведінка притаманна чоловікам. Окрім функції ескалації, жести з артефактами слугують меті змищення агресії та зняття напруги.

Перспективним є подальший аналіз функціонування невербальних елементів у конфліктних комунікативних ситуаціях. Це поглибить знання про способи ефективної діалогічної взаємодії, а також сприятиме опису шаблонних моделей толерантної невербальної поведінки в соціумі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамович С. Д. Мовленнєва комунікація / С. Д. Абрамович, М. Ю. Чікарькова. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 472 с.
2. Крейдлин Г. Е. Мужчины и женщины в невербальной коммуникации / Г. Е. Крейдлин. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 224 с.
3. Манакін В. М. Мова і міжкультурна комунікація / В. М. Манакін. – К. : Академія, 2012. – 288 с.
4. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Ярослав Радевич-Винницький. – К. : Знання, 2006. – 291 с.